

Een aanslag op de calculerende clerus

De amortisatie van de geestelijke goederen in stad en meierij van Den Bosch in 1516

L.F.W. Adriaenssen

§ 1. DE AMORTISATIE

De geestelijkheid genoot lange tijd een zekere belastingimmunititeit. Een van de gevolgen daarvan is het ontbreken van inzicht in de omvang van het geestelijke vermogen; er zijn immers nauwelijks belastingkohieren bewaard gebleven. In Brabant vond in de vijftiende eeuw een voorzichtige kentering plaats in de vrijstellingspolitiek van de hertogen. Als resultaat daarvan zijn van twee belastingaanslagen rekeningen bewaard gebleven: een uit 1474 en een uit 1516. De laatste is gedetailleerd en maakt de indruk een betrouwbare opsomming te geven van de acquisities van de voorgaande veertig jaren.

Helaas geven de rekeningen geen zicht op het totale vermogen van de geestelijkheid, maar zij bieden voldoende materiaal om conclusies te trekken uit het schenkingsgedrag van de inwoners van stad en meierij van Den Bosch. Om toch een indruk te krijgen van de betekenis van het geestelijke vermogen, ook al betreft het slechts de aanwinsten gedurende een aantal jaren, zal dat worden vertaald in basisconsumptiepakketten. Daarbij zal aandacht worden besteed aan de fricties tussen belastingplichtige burgers en vrijgestelde religieuzen.

Voorspel van de aanslag

Aartshertog Karel van Habsburg legde als heer der Nederlanden bij edict van 18 mei 1515 een amortisatiebelasting op over alle gedurende de voorafgaande veertig jaar verworven en vermeerderde geestelijke goederen. Daartoe aangestelde commissarissen of belastingontvangers ontboden de religieuzen uit de steden en dorpen om hen te ondervragen over de vermogensaanwas. Alle prelaten, abten, priors, kloosters, onderwijsinstellingen, proosten, dekens, kapittels, colleges, pastoors, heilige-geesttafels, kapellen, gasthuizen, begijnhoven en andere kerkelijke instellingen of hun functionarissen kregen veertig dagen de tijd om met exacte opgaven te komen met de datum van verwerving en de prijs of waarde van hun lenen en achterlenen, landerijen en hoeven, weiden, bossen, wateren, huizen, renten en andere goederen. En dat op straffe van een boete van *f* 60 of verbeurte van de verzwegen bezittingen. De

commissarissen of belastingontvangers zouden de aangiften controleren en onregelmatigheden rapporteren.¹

Het groeiende grondbezit van geestelijke instellingen onttrok grote kapitalen aan de economie. Bovendien derfde de landsheer veel inkomsten door de fiscale immuniteit van de geestelijkheid, terwijl de belastingdruk onevenredig zwaar kwam te liggen op de andere standen. In Vlaanderen was bijna de helft van de hoeven en landerijen in geestelijke handen, in Friesland 40% van alle grond, terwijl in Holland in 1515 eenderde van het landbouw- en weide-areaal uit belastingvrij kerkelijk bezit bestond.²

Karels voorgangers waren begonnen een eenmalige schadeloosstelling te verlangen, de amortisatie, die aanvankelijk slechts de afstand van bepaalde feodale rechten gold. Later evolueerde de amortisatie in een belasting op de verandering van wereldlijke in geestelijke goederen.³

Deze heffing was vatbaar voor ontduiking en er werd veelvuldig de hand mee gelicht. Al in 1396 constateerde de hertog van Bourgondië dat er in het Gentse veel inkomens waren verzwegen. Daarom schreef hij de geestelijkheid aan voor drie tot zes jaar opbrengst uit hun verworven bezittingen.⁴ De amortisatie die Filips de Goede in 1446 uitschreef, betrof nog voornamelijk feodale goederen, maar in de tweede additiën of toevoegsels van zijn Blijde Inkomste van 1451 voegde hij er de allodia aan toe. Toch worden er tijdens zijn bewind (1446-1467) in Brabant geen amortisaties gevonden. De uitvoering van de maatregelen op de kerkelijke dode hand was bepaald niet straf.⁵ Dat veranderde onder Karel de Stoute, die voor zijn oorlogen veel geld nodig had.

Vlak voor hij het beleg sloeg voor Neuss legde hij op 10 juli 1474 een belasting op over de sinds hertog Anton († 1415) door de geestelijkheid verworven en niet geamortiseerde bezittingen. Nu luidde de geestelijkheid, die in de aanslag een aantasting zag van haar vrijheden en privileges, de alarmklok. Zij vond de leken aan haar zijde en in september 1474 weigerden de Staten van Brabant te bewilligen in de amortisatie-aanslag. Uiteindelijk werd een akkoord bereikt over een Brabantse bijdrage van 8900 rijns gulden.⁶ Het aandeel van het

1.A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (10 dln; Bruxelles, 1858-1860) II, 128. Zie voor de aanslag van 1516 en de voorgeschiedenis ook A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993) 277, 278.

2.E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (4e dr.; Amsterdam, 1979) 77. De bezitsverhoudingen in de meierij van Den Bosch kunnen wellicht bij benadering worden gekwantificeerd na een intensief onderzoek in de boekhouding van de 'geannoteerde' geestelijke goederen na 1648.

3.C.P. Joubert, *Die stigting in die Romeins-Hollandse reg en die Suid-Afrikaanse reg* ('s-Gravenhage, 1951) 141, 142.

4.E. de Moreau, "La législation des ducs de Bourgogne sur l'accroissement des biens ecclésiastiques étudiée spécialement en Belgique", *Revue d'histoire ecclésiastique*, XLI (1946) 94.

5.De Moreau, "La législation des ducs de Bourgogne", 98-101. R. Koerperich, *Les lois sur la mainmorte dans les Pays-Bas catholiques. Étude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution* (Louvain, 1922) 35.

6.De Moreau, "La législation des ducs de Bourgogne", 53, 55, 102, 103. R. van Uytven, "Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late middeleeuwen", in: *Colloque 'Sources de l'histoire religieuse de la*

kwartier van Den Bosch bedroeg *f* 4.026:15:5, welk bedrag nadien werd gekort tot *f* 3.766:8:1.⁷

Toen aartshertog Karel in 1515 de maatregel van zijn voorganger herhaalde door een belasting uit te schrijven op de sinds 1475 niet geamortiseerde dode-handgoederen, reageerden de landen verschillend. In Vlaanderen, waar de heffing werd uitgetoetst, rees verzet en overwoog de clerus om betaling te weigeren en de hulp in te roepen van de Heilige Stoel. Ook de burgerij had bedenkingen, omdat juristen, kooplieden en ambachtlieden uit haar midden het beheer voerden over de armenfondsen van de heilige-geesttafels en de gasthuizen, die als geestelijke stichtingen werden aangemerkt. Karel rechtvaardigde zich door in zijn ordonnantie van 18 mei 1515 te wijzen op de grote schade die hij ondervond van de goederenverwerving door kerkelijke instellingen. Voorts riep hij de precedenten van zijn voorgangers in herinnering.⁸ In januari 1516, toen het Vlaamse verzet was gebroken, maakte hij nog eens duidelijk dat de heffing niet alleen hem ten goede kwam, maar een zaak was van algemeen belang: "Si en bref il n'y est pourvu, tout ou la plupart des terres, maisons et aultres biens gisans en mes pays, tourneraient en la main des gens d'eglise au préjudice et intérêt de mes droits, à la totale foudre et destruction de mes sujets, contre le bien de la chose publique".⁹ Naar het laatste zullen de oren van het 'publiek' wel hebben gestaan, want nog in 1486 hadden de beide wereldlijke staten van Brabant, -de adel en de burgerij-, beloofd elkaar bij te staan in hun verzet tegen de geestelijkheid, die zich niet hield aan de ordonnaties aangaande onder meer de amortisaties.¹⁰

De prelaten in de Staten van Brabant hadden bij de Blijde Inkomste aan Karel gevraagd om bevestiging van al hun privileges, inclusief het akkoord over de algemene amortisatie-aanslag door Karel de Stoute. Daarin waren immers de privileges onverlet gebleven, doordat de geestelijkheid had toegestemd in een vastgestelde bijdrage. En die beschouwde zij als eenmalig. Op 12 april 1515 beloofde Karel alle geestelijke rechten te eerbiedigen, maar tevens gelastte hij de clerus bij de rekenkamer lijsten met acquisities in te leveren. De geestelijkheid verzag dat de geloste renten niet konden worden herbelegd en vroeg in de Staten van Brabant om een herziening van het verwervingsverbod, waarbij zij stuitte op een veto van de burgerij. Uiteindelijk werd er op 16 april 1516 een compromis bereikt: slechts door koop, en niet door schenking, mocht de geestelijkheid renten verwerven, en geen onroerende goederen, "aengesien dat zy die zoe diere souden coepen, dat nyemand die selve guederen en zou willen noch cunnen gequiten". De renten mochten niet met winst worden verkocht.¹¹ Deze regeling werd opgenomen in

Belgique' (Bruxelles, 30 novembre - 2 décembre 1967 (4 dln; Bruxelles, 1967) I, 214, 215.

7. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24660, passim.

8. Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*, 44, 45. N. Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550)*, (Heule, 1978) 266-269.

9. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, II, 131.

10. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Handschriftenverzameling 26, 6 november 1486.

11. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, handschriftenverzameling 131-B-26, f^o VLXIII, 16 april 1516.

de tweede additiën van de Blijde Inkomste (26 april 1515).¹² Anders dan in Vlaanderen was de Blijde Inkomste al achter de rug, toen op 4 december 1515 de amortisatieregeling voor Brabant en de overige landen werd afgekondigd.¹³

Andere overheden dan de landsheerlijke kampten evenzeer met het fiscale-immuniteitsprobleem van de geestelijkheid. In 1463, na de grote stadsbrand en misschien daardoor om geld verlegen, vroeg de regering van 's-Hertogenbosch om een eigen regeling voor de bezittingen in de dode hand. In haar verzoekschrift wees zij er op, "hoe dat onlanx leden vele cloesteren, godshusen, gasthusen, vergaderinge van mannen ende van wiven in onssen voirscreven stadt ende meyerie der zelve gefondeert, gemaect ende opgesedt zijn, dairaf die regierders ende die gouverneuren der zelve dagelix bij cope, transporte, guesse van testamente ende andersents vercrigen vele chynssen, renten, pachten ende ander erfguede, ende die alsyse alsoe vercregen hebben hen pynen te houden voir geestelyke guede ende exempt ende versceyden van werlicheden ende werlyke gueden, sonder ons daerof te willen doen eenigen dienst, -het sy in contribucyën van onsen beden ofte andersins of oec staen ten gebuerlyken rechten-, als zy sculdich zyn te doen, in grooten afterdeele, scade ende interest van ons ende van onsen ondersaten van onsen vorscreven stadt ende meyerie der zelve, die alsoe, -sonder hulpe ende contribucye te hebben vanden zelve gueden byden voirsscreven geestelichen luyden vercregen-, alleen betalen ende die lasten ende diensten doen moeten op den cost van hen ende van hueren gueden, contrarie den auden rechten ende privilegen by onsen voirderen hertogen ende hertoginnen van Brabant onse lande daer op verleent ende ooc den auden costumen daerof in velen plaetsen van den vorscreven lande onderhouden". Door de grote belangenconvergentie zal men in de kanselarij van Filips de Goede niet lang hebben hoeven nadenken over het verzoek uit Den Bosch, en begin januari 1464 ordonneerde de hertog, dat slechts na zijn toestemming gasthuizen, kloosters en godshuizen goederen mochten verwerven. Wie een jaargetijde wilde stichten, mocht daarvoor een inkomen van maximaal honderd stuivers per jaar vrijmaken. Aan geestelijke stichtingen vermaakte, geschonken of verkochte pachten, cijnzen en renten mochten door de gelders en hun nakomelingen worden gelost tegen de penning zestien en erfrenten in graan "na avenant ende der gemeynre taxacie vanden lande". Ten slotte werd het aan geprofeste kloosterlingen verboden van familie te erven.¹⁴

Deze maatregel lijkt niet of nauwelijks te zijn geëffectueerd, bovendien ontbrak ten enenmale een uitvoeringsapparaat. In 1477 beriep het stadsbestuur zich nog eens op de verordening uit 1464 door te gebieden dat de kloosters slechts onroerend bezit mochten verwerven of afstoten met toestemming van de drie leden van de regering. Verder mocht een al dan niet geprofeste geestelijke van familieleden niet meer dan een eenmalig bedrag van honderd stuivers erven.¹⁵ Het zal aan dovemansoren zijn gesproken en bovendien lieten de

12. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief A 524, f 137^v. Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*, 46, 47.

13. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, II, 132.

14. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 512, 2 januari 1463 oude stijl. Groot Ziekengasthuis 1273, 2 januari 1463 oude stijl.

15. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 569, 10 november 1477.

verordeningen de bestaande fiscale exempties intact. Wrijvingen tussen de wereldlijke overheid en de clerus bleven zodoende bestaan.

De vrijstelling van belasting voor de clerus was drieërlei: zij hoefde geen vermogensbelasting te betalen, zij was niet gehouden tot persoonlijke prestaties als karweien en wachten, en zij genoot vrijdom van accijnzen op gebruiksgoederen. In 1502 rees er een groot geschil tussen het Sint-Janskapittel van Den Bosch en de stad over de vrijdom van de wijnaccijnzen. Het hof van Brabant besliste, "dat allen die goeden, die tcapittel allemosinis gewys toebehoeren of den beneficien aengaen, vry en. vranck sullen wesen en. exempt van alle schattingen, mer die goeden, renten en. erffenis, die gewoonlyck zyn geweest te staen tot exactien vanden iare ons Heeren dusedt cccc en. lxxij tot den iaere van dusedt ccccc en. ij, sullen staen totter exactie en. scatinge als ander werlicke goeden." Onder de belastbare, wereldlijke goederen was ook sterke drank begrepen. Om oneerlijke concurrentie met de burgers te vermijden, werd het de 'capitularen' daarom slechts toegestaan wijn voor eigen gebruik om te zetten, maar aan dit gebod hebben de geestelijke slijters zich weinig gelegen laten liggen.¹⁶ Ten tijde van de amortisatieheffing was er bijvoorbeeld een wacht ingesteld "om te moigen schutten die abusen van den papen wynkelder" en delibereerden verschillende Bossche commissies in Brussel over de kwestie, waarbij zij overigens ook de aanslag op de geestelijke goederen ter sprake brachten.¹⁷

Wantrouwen tussen volk en clerus

Bij de onderhandelingen over de heffing van de amortisatiebelasting in 1515 hebben ook steden en platteland aangedrongen op het terugdringen van de kerkelijke bezitstoename. Toen de geestelijkheid in de Staten van Brabant bezwaar maakte tegen de aantasting van haar recht op ongebreidelde vermogensgroei, ontstond er een conflict met de wereldlijke staten. Deze vreesden dat de geestelijken tegen zo'n hoge prijs inkochten, dat terugkopen onmogelijk werd. Het conflict sleepte aan tot Karel V in 1520 een plakkaat uitvaardigde, waarin hij alle amortisatiebepalingen van de Blijde Inkomste bekrachtigde en bovendien de stichting van nieuwe kerken, kloosters of andere kerkelijke instellingen aan banden legde.¹⁸

Met de burgers komt de derde stand in het vizier. Zij leden schade van de economische activiteiten van geestelijken, die belastingtechnisch waren bevoorrecht. Ook de grootscheepse investeringen in land, huizen en renten zagen zij met lede ogen aan. Een en ander leidde tot negatieve gevoelens: het welgedane fainéantisme van de religieus stak schrijnend af tegen de

16 .Albertus Cuperinus, uitgegeven door C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden, betreffende de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* (3 stukken; 's-Hertogenbosch, 1846-1848) 71, 79 e.v. Vgl. B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfstij*, uitgeg. door P.J. Verdam (Nijmegen, 1980) 238 e.v.

17.R.A. van Zuijlen, *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)* (2 stukken; 's-Hertogenbosch, 1863-1866) I, 307, 308, 311, 312.

18.Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*, 47-49.

arbeidzame beslommingen van de leek. Dat ook de liefdadigheidsinstellingen, -gerekend tot geestelijke instellingen, maar vooral bestuurd door leken-, werden belast, maakte de tegenstelling nog bitterder. Hoewel anders dan in Vlaanderen de heilige-geestafels en gasthuizen in Brabant ook al in 1474 waren aangeslagen en er dus geen sprake was van een nieuwigheid, rezen er in Mechelen en enkele andere Brabantse steden in 1515 weer protesten.¹⁹

Het volk, bekommerd om zijn zielenheil, maakte en vergrootte geestelijke stichtingen en zag religieuzen de inkomsten consumeren. Jan de Weert vertolkte rond 1350 niet als eerste in zijn *Nieuwe Doctrinael* de daaruit voortvloeiende gevoelens van onlust en onvrede.²⁰

Die beneficiën sijn meest ghestelt
Te gheven om eere ende om ghelt
Men gheeftse ghenen armen clercken
Diese selven verdienen metten werken,
Als si vorstiven, meer den riken.
Dit siet men over al n_ bliken,
In allen provenden, meer oft minder:
Het sijn al riken lude kinder
Die tgheestelike goet besitten.

Een vergelijkbare klacht viel te beluisteren in het Onze Vader op de Bossche bisschop Sonnius uit 1562:²¹

Ghy eedt huyden ons dagelicxs broot,
Ons wyffs ende kynderen hebbent groot noot.

En de opstandige Bossche burger Reynier Everswijn zei kort voor de beeldenstorm: "Het zal hier niet dogen zoo lange die coopmanschap in den kercke blyft."²²

Het verzoekschrift van Den Bosch was in 1463 aan de hertog gericht "inden name ende van wegen allen den inwonende der zelve stad"²³, maar deze diplomatieke suggestie van homogeniteit maakte de kleine ambachtlieden nog lang geen deelgenoten aan de spraakmakende gemeente, laat staan dat ook de belangen van de plattelandsbewoners werden vertolkt. De politieke en juridische strijd tegen de fiscale exemptie werd gevoerd door de overheden die belastinginkomsten dierven en door de burgerij, die economische concurrentie ervoer van de geestelijkheid. Maar het waren de boeren die aan den lijve de bezitsmacht van de kerk ervoeren. Elke hoeve, elk stukje grond was wel belast

19.Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, II, 132.

20.J.H. Jacobs (uitg.), *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden* ('s-Gravenhage, 1915) 210.

21.Th.J.A.J. Goossens, *Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdragen tot zijne biografie* ('s-Hertogenbosch, 1917) 42.

22.P. Cuypers van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVI^e siècle dans le Brabant Septentrional. Bois-le-Duc 1566-1570* (Bruxelles, 1858) 368.

23.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 512, 2 januari 1463 oude stijl. Groot Ziekengasthuis 1273, 2 januari 1463 oude stijl.

met minstens een geestelijke rente. En de stedelingen waren zich er terdege van bewust dat zij meer belasting betaalden door de vrijstelling van de geestelijkheid.

Dat in 1525 drie Bossche kloosters weigerden in de beden en accijnzen mee te betalen, schoot de bevolking in het verkeerde keelgat.²⁴ Het was een crisisjaar, de textielindustrie kwijnende, de brooduitdelingen van de heilige-geesttafel waren in 1521-1524 opgevoerd²⁵, de oorlog tegen Gelderland was duur en een deel van de beter gesitueerde stand van de geestelijkheid beriep zich op haar privileges. Met name de speldenmakers, nestelmakers en wevers roerden zich. De sociale onrechtvaardigheid werd niet meer verdragen en twee van de als asociaal ervaren instellingen werden geplunderd door de wevers. De kroniekschrijver Cuperinus, zelf een kloosterling, sprak laatdunkend van "x of xij hondert quade blote boeven"²⁶, maar de auteur van *Een gedicht vanden cryters inden rumoer der stadt vanden Bossch*, die het nog net niet durfde op te nemen voor de demonstranten, legde in elk geval de ratio van hun optreden bloot:²⁷

Inden jare ons heeren, nae my verstant,
Duysent vyfhondert XXV, sy u becant,
Twintich daegen in junio mede
Is gesciet nae myn versinnen
Groote turbatie van buyten ende van bynnen
Indie stadt van Tshertogenbossch voergenoempt
Tusschen die wevers ende die heeren, syt des cont,
Om te scatten die cloesters al gemeyn,
Want hon docht dat sy hadden gelt
Ende goet sonder eijndt,
Bysonder cathusers, prekers, baesselaers.

Afgevaardigden gingen aan het hof van de landvoogdes een sociaal eerlijker repartitie van de lasten bepleiten:

Dewelck alsoe geschiet synde, na myn verclaeren,
Syn die gedeputeerde na den hoof gevaeren
Om aldaer te nemen avisament
Voirt aen te maicken een goet regiment,
Oick in wat manieren, syt des vroet,
Mochten brengen die cloesters onder die voet.
Hon oick te onvryden ende privilegiën te nemen,
Met haeren verstant, met haeren seden,
Oick geheel die subjeck te brengen,
In gheen exactiën except te bliven
En voert een goet contract aen te gaen.

24.L.J.A. van de Laar, "De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch ca. 1525-1625", *Noordgouw*, XIX-XX (1979-1983) 195.

25.W.P. Blockmans en W. Prevenier, "Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen", *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 528.

26.Hermans, *Verzameling van kronyken*, 91.

27.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven 1458.

Altyt syet dat eynde aen.

'Dat eynde' was, dat er soldaten werden gestuurd en de landvoogdes kwam. Voor een periode van drie jaar werd een vaste bijdrage in de stadsbelastingen voor twaalf Bossche kloosters vastgesteld en Margaretha van Oostenrijk beboette de stad Den Bosch met *f* 12.000.²⁸

Reden tot wrevel en afgunst is er gebleven, want in 1593 wees een onderzoek naar de belastingvoordelen van de clerus in de Spaanse Nederlanden uit, dat die van Den Bosch nog steeds afzonderlijke akkoorden sloot over zijn aandeel in de algemene beden. Nog steeds werd er geprocedeerd tussen de stad en het kapittel over verschillende privileges van fiscale vrijstelling en de Staten van Brabant spanden zich nog steeds in om de geestelijkheid te laten meebetelen aan álle imposten en beden.²⁹

Volgens schattingen van Van den Meerendonk telden stad en meierij van Den Bosch in 1526 zo'n 675 niet-reguliere geestelijken. Naast hen waren er 1620 kloosterlingen en begijnen.³⁰ Dus een op de veertig van de ongeveer 95.000 Bosschenaars en meierijenaars was religieus: seculier of regulier, pater of non, kanunnik of zielzorger, bisschop of begijn. In de stad 's-Hertogenbosch alleen was elke achttiende of negentiende inwoner kloosterling of begijn.³¹ Het was een grote groep, die werd onderhouden door de rest van de bevolking. Worden de seculieren meegeteld, dan was ongeveer een op de vijftien inwoners van Den Bosch kerkelijk.³²

§ 2. DE AANSLAG

De voorgenomen amortisatie-aanslag, te weten drie jaar inkomsten uit de vermogensgroei, kwam na de taxaties van de verworven inkomsten uit op een totaal van *f* 35.256:3:15 voor stad en meierij van Den Bosch. Dat is een

28. Van Zuijlen, *Inventaris der archieven*, I, 408, 409. Hermans, *Verzameling van kronyken*, 90-94, 223-227.

29. R. Maere, "Une enquête sur l'immunité fiscale du clergé des Pays-Bas (1593)", *Annales pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXI (1905) 499-501.

30. A.A.J.M. van de Meerendonk, *Tussen reformatie en contra-reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ca. 1520 en ca. 1570* (Tilburg, 1967) 38, 39, 130, 131.

31. Van de Laar, "De katholieke restauratie", 175.

32. Naar schatting waren er 138 seculieren in de stad: een plebaan, een viceplebaan, een scholaster en een cantor, dertig kanunniken en ongeveer vijftig altaren in de Sint-Janskerk, de begijnenkerk met achttien altaren, tien kapellen met minstens vierentwintig altaren en acht vrouwenconventen (waarvan de claren alleen al vijf altaren hadden) met elk een pater. Veel altaren hadden meerdere beneficiés en officies, dus meer dan een man personeel, terwijl andere altaren slechts met een of enkele missen waren belast, zodat een priester meerdere altaren bediende. Als werkhypothese houd ik een gemiddelde aan van een priester per altaar, ongeacht het aantal missen of beneficiés.

toegenomen jaarinkomen uit geestelijke goederen van *f* 11.752:1:5.³³ De gemiddelde stijging van de geestelijke inkomsten sinds het overlijden van Karel de Stoute in 1477 kan daarmee worden gesteld op *f* 293:16:0 per jaar.

De meest courante rentevoet was de penning zestien³⁴, welke verhouding ook werd aangehouden in de amortisatieverordening voor de stad Den Bosch uit 1464³⁵ en te Antwerpen zelfs verplicht was bij renteverkopen.³⁶ Maar blijkens enkele taxatieberekeningen over de acquisities stelden de belastingontvangers de losbare geldrenten op de penning vierentwintig en de roggerenten op de penning vijfentwintig.³⁷ Aangezien de amortisatie-aanslag een inkomstenbelasting was en geen vermogensbelasting, was deze voet uiterst coulant voor de aangeslagenen en de ontvangers spraken dan ook van 'reducties'. De vermogens bestonden echter ook uit onroerende goederen, waarvoor een huur- of pachtsom van zo'n 5 of 6% van de waarde gebruikelijk was.³⁸ Als werkhypothese gebruik ik voor alle fondsen de penning twintig om de vermogenswaarde van de inkomensgroei vast te stellen. Gerekend tegen deze rentevoet zou er dan in de periode 1476-1515 jaarlijks gemiddeld een kapitaal van *f* 5.880 aan de geestelijke goederen zijn toegevoegd.³⁹ Hoewel een paar fundaties al bleken te zijn geamortiseerd⁴⁰ en daarom op het totale stichtingskapitaal moeten worden gekort, kan de vermogensgroei alleen maar hoger zijn geweest dan wat blijkt uit zowel de amortisatierekening als uit mijn werkhypothese, niet in de laatste plaats doordat veel in het werk zal zijn gesteld om de belasting deels of geheel te ontduiken.

Wel schreef een chroniqueur over de aanslag: "ende tzelve worden zeer scerpelicke geëxecuteert inde meyerye vanden Bossche".⁴¹ Vergelijkbare

33. De rekenmunt van de aanslag is het Artesische pond (£ Arthois) van elk 20 stuivers of 40 groten Vlaams, gelijk te stellen met de (rijns)gulden.

34. W. Bezemer, *Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrenterecht in Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1889), 176-179, geeft voorbeelden die uiteenlopen van de penning 84/5 tot 22_.

35. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 512, 2 januari 1463 oude stijl. Groot Ziekengasthuis 1273, 2 januari 1463 oude stijl.

36. H. Soly m.m.v. J. Jaspers en L. Meulenaere, "De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime", *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVII (1974) 525.

37. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Groot Ziekengasthuis 886, 1 april 1516. Zie ook noten 44 en 69 en de Erpse bron in noot 114.

38. Huuropbrengsten van huizen en bedrijfsruimten te Antwerpen geeft H. Soly, "Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers", *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVI (1973) 266, 267.

39. Vergelijk de berekening gemaakt voor de amortisatie over de geestelijke vermogensaanwas in 1416-1476 in Holland door A.G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen, 1942) 238.

40. Bijvoorbeeld gedeeltelijk de door Dierck van Zoemeren te Eindhoven gestichte beneficië.

41. Hermans, *Verzameling van kronyken*, 220.

berichten over een straffe uitvoering van de belastingheffing kwamen er uit Holland.⁴²

Er kwamen voor stad en meierij vier commissarissen van de tax: mr. Leonaert Cottereau, raad van de hertog⁴³, Jan van Baex, schout van Den Bosch, Victor van der Moelen, rentmeester van de domeinen van stad en meierij van Den Bosch, en Jan van Kessel, schout van Boxtel. Zij ontboden de belastingplichtigen. Zo leverde Cristina Buekentop, meesteres van het Groot Begijnhof van Den Bosch, een declaratie en specificatie van de vermogensgroei in, "zoe van wegen der armer beghinen, zoe van weggen des heyligen eerweerdigen sacraments inder kercken aldaer ende van wegen der cluysenersen desselven begynhoefs." De belastingcommissarissen bestudeerden de aangifte, becijferden de vermogensgroei op *f* 21:15:0 voor de begijnen, *f* 7:12:6 voor het Heilig-Sacramentsgilde en 34 schellingen voor de kluizenares en fixeerden de aanslag op *f* 45.⁴⁴ In de amortisatierekening worden het Sacramentsgilde, de kluizenares en de twee infirmerieën van de begijnen samen getaxeerd op *f* 92:2:6 of een jaarlijkse vermogensgroei van *f* 30:14:5, wat overeenkomt met de totale opgave van de meesteres. Na de korting tot *f* 45 werden echter beide infirmerieën elk ook nog eens voor *f* 8 aangeslagen.⁴⁵ Dus na de definitieve vaststelling van de belastingaanslag kon de bureaucratie nog verrassingen opleveren.

Er zijn twee amortisatiekohieren voor stad en meierij van Den Bosch bewaard gebleven. In het ene wordt de aanslag vastgesteld en worden de belastingplichtigen in remissierubrieken ingedeeld. In het andere worden de inkomsten verantwoord.⁴⁶ In principe werden alleen de in stad en meierij gevestigde stichtingen aangeslagen, maar voor de zusters van Rossum in Gelderland (aangeslagen in de parochie Lithoijen), de zusters van Heusden in Holland (aangeslagen in Loon op Zand) en de augustijnen van Corsendonk bij Turnhout in het kwartier van Antwerpen werden uitzonderingen gemaakt (zie tabel 3 op p.), waarschijnlijk per abuis. Aan de andere kant moet worden verondersteld dat in de kohieren alleen de meierijsse bezitsaanwas is verdisconteerd, dat wil zeggen renten en cijzen in het algemeen, en onroerend-goedbezit en pachten binnen de grenzen van het gebied.

Uit de amortisatierekening blijkt dat de commissarissen nadere bescheiden en bewijsstukken verlangden, zodra de aangeslagen geestelijken een beroep deden op kortings- of vrijstellingsgronden. Jan van den Wouwer te Tilburg kreeg een algehele kwijtschelding voor de kerkfabriek, "want namaels XV.^a Aprilis anno XVII die kerckmeesters hebben doen bliken by certificatiën van scepenen van Tilborch, dat die fabrike jairlicx meer commers geeft van hoeren renten dan zy innecomens heeft".⁴⁷ Ook de aanslag voor de kapelanie van de Drievuldigheid heeft hij blijkbaar geweigerd te betalen, want voor de verschuldigde *f* 12:6:0

42.R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (Utrecht, 1957) 81, 82.

43.In 1516 bezocht hij als raad-ordinaris van de landvoogdes Den Bosch (Van Zuijlen, *Inventaris der archieven*, I, 311).

44.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 704, 14 maart 1515 voor Pasen; 18 augustus 1516 (kwitantie).

45.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f VII^v.

46 .Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad en Rentmeester-Generaal 86A.

47.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XL^v.

(twee jaar inkomensverbetering) werd een deurwaarder op Van den Wouwer afgestuurd.⁴⁸ Te Waalwijk werd een van de Maria-altaren getaxeerd op een jaarlijkse inkomensgroei van *f* 13:5:0, maar "aengesien dat autae ende die renten dair af overbracht alder zyn dan XL jaeren herwaerts, alst blyct by certificaciën van scepenen van Waelwyck hier overgegeven, dair om hier - nyet."⁴⁹ Drieënzestig posten van de rekening vallen onder het volgende hoofd: "Ende oic mits dien datmen sommige vanden renten vanden armen priesteren ende andere geestelycke luden heeft moeten houden in arreste ende soe verwachten den tyt dat den termyn vanden vruchten dair af comende gevallen is niet en heeft connen gecouweren". Uiteindelijk werd de incasso van elf fundaties overgelaten aan een deurwaarder.

Hoe betrouwbaar was de schatting? Te Lage Mierde was in 1506 het altaar van de heiligen Andreas en Jan Evangelist gesticht, belast met twee wekelijkse missen en gedoteerd met een jaarinkomen van 8 mud rogge Eerselse en Bladelse maat en 10 petersgulden.⁵⁰ Dat komt neer op een jaarinkomen van *f* 21:3:0, maar in 1516 werden de nieuwe baten getaxeerd op niet meer dan *f* 12 per jaar.⁵¹

Vlak voor de belastingaanslag, in 1514, was te Diessen het altaar van Sint Anna gesticht.⁵² Ter vaststelling van de verschuldigde amortisatiebelasting werd het inkomen getaxeerd op 6 mud rogge per jaar of *f* 9, de generale gratie van een jaar werd gekort en er bleef een bedrag van *f* 18 te betalen. De rector betoogde evenwel dat zijn altaar meer dan veertig jaar oud was, en met succes, want de reeds betaalde *f* 9 werd gerestitueerd.⁵³ In het bisschoppelijke pouillé van 1523 wordt het nog als "novus" aangemerkte altaar gewaardeerd op een jaarinkomen van 4 mud min 4 lopen rogge en 14 rijns gulden, terwijl in 1524 wordt uitgegaan van 10 mud.⁵⁴ De kerkelijke taxatie was dus ongeveer twee maal zo hoog als de wereldlijke.

Een derde voorbeeld is het Maria-Magdalena-altaar in de collegiale kerk van Hilvarenbeek, dat bij akte van 16 juli 1460 werd opgericht door de priesters Henrick en Aernt Beys⁵⁵, zonen van de pastoor van Goirle. Aernt overleefde zijn in 1473 gestorven broer tot kort na 1476, zodat de feitelijke stichting van

48. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XLI.

49. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f X.

50. Rijksarchief Antwerpen, Arendonk Gemeentearchief 754, ongef., "Erectio seu fundatio altaris sanctorum Andreae et Joannis Evangeliste in ecclesia parochialis de Inferiori Mierda, facta per dominum Joannes Noetss, anno 1506, II Maij", en "Confirmatio episcopi Leodiensis tanquam ordinarii super predicta erectione seu fundatione", 9 juni 1506.

51. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XXXII^v.

52. Abdijarchief Tongerlo, B-III-1, f 2.

53. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XLI^v en ongef. sub "Faulten".

54. G.C.A. Juten, *Consilium de Beke* (Z.pl, z.d.) 59. G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de en 16de-eeuwse registers van het aartsdekenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen, 1968-1970) II, 343.

55. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 250, 251.

het altaar nog binnen amortisatieperiode van veertig jaar viel. De rector van 1516 moest dan ook anderhalf jaarinkomens van *f* 25 betalen.⁵⁶ Nu had de dotatie bestaan uit een huis aan de Plaats van Hilvarenbeek en uit tweeëndertig roggepachten van in totaal 20 mud 11 lopen.⁵⁷ De rogge-inkomsten zouden tegen de in de rekening gehanteerde gemiddelde mudprijs *f* 31:8:6 belopen, wat toch nog 20% hoger is dan de amortisatieschatting, terwijl bovendien het huis buiten beschouwing blijft.

Te Deurne was in 1490 het Sint-Antoniusaltaar opgericht met een jaarinkomen van 16 mud rogge. In 1510 heette het in het aartsdiakenale register "de valore non constat" (de waarde staat niet vast) en in 1524 "cum onere et deservitura 7 modios" (is inclusief de lasten en de bediening 7 mud rogge waard).⁵⁸ Maar de rentmeester van de tax nam genoegen met de aangifte van een jaarinkomen van niet meer dan *f* 4:17:7.⁵⁹

De taxatie van het draagbare Anna-altaar te Helmond, in 1491 gesticht met een dotatie van 8 mud 9 vat rogge⁶⁰, zou omgerekend tegen de toenmalige roggeprijs op *f* 13 moeten uitkomen, maar het jaarinkomen werd in de amortisatierekening gefixeerd op *f* 21.⁶¹

Te Schijndel is de ontvanger vermoedelijk beentje gelicht door heer Dirck van den Maerslaer, beneficiant van het Maria-altaar van de tweede stichting. Toen hij de belastinginner wist te overtuigen van de ouderdom van zijn altaar⁶², heeft hij hem misschien het Maria- en Leonardusaltaar voorgehouden, dat in 1510 "antiquus" werd genoemd, in tegenstelling tot het eerste en het tweede Maria-altaar, die toen beide waren geboekstaafd als "novus".⁶³

Uit de aangehaalde voorbeelden blijken grote verschillen tussen inkomen en aanslag. Voor Lage Mierde en Hilvarenbeek moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat van de oorspronkelijke "dos" een deel is gebruikt voor aanloopkosten als het bouwen en aankleden van een altaar. Achter de overschatting te Helmond kan een nieuwe, onbekende stichting tussen 1491 en 1515 schuilen.

Voor Diessen geldt, dat de bewering dat het altaar ouder was dan veertig jaar blijkbaar niet kon worden gecontroleerd aan de hand van een voorgaande fiscale registratie. De op 10 juli 1474 door Karel de Stoute uitgeschreven amortisatiebelasting over de sinds 1414 verworven geestelijke goederen⁶⁴ werd inderdaad slechts geheven over kerkfabrieken, heilige-geesttafels, kapellen, kloosters, kapittels en broederschappen, niet van altaren, beneficiés, officies of jaargetijden. Evenmin lijken de belastingontvangers gebruik te hebben gemaakt van kerkelijke registers. Die waren er wel. In 1455 bijvoorbeeld hief de bisschop van Doornik in zijn diocees een belasting ten behoeve van een kruistocht, maar moest hij rekening houden met de rechtstreekse aanslag

56. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XXIV^v.

57. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Staten-Generaal 5032-II, lectum de dato 29 december 1663.

58. Bannenberg, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, I, 163; II, 291.

59. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XVII.

60. Th.I. Welvaarts, "Bijzonderheden van Helmond", *Noordbrabantsche almanak* (1890) 280, 297.

61. Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer 24663, f XXVIII^v.

62. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XXIX.

63. Bannenberg, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, II, 317.

64. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24660.

("taxatio") die functionarissen van de apostolische kamer voor de paus al op een aantal beneficiëes hadden gedaan⁶⁵; toen bestonden er dus minstens twee registraties van beneficiële inkomsten. Ook in Brabant hebben kerkelijke belastingregisters bestaan, maar aangezien de kerkelijke overheid niet blij was met de wereldlijke wetgeving op de dode hand, zal zij niet bereid zijn geweest de belastingcommissarissen van hertog Karel van dienst te zijn.

Volledige ontduiking was vooral eenvoudig bij zeer recent opgerichte stichtingen. Het bestaan van het nieuwe Anna-altaar te Diessen uit 1514 werd wel vermoed, maar de rector kon nog juist aan de tax ontkomen. Het Deventergasthuis te 's-Hertogenbosch, in november 1514 gesticht⁶⁶, bleef geheel onopgemerkt. Het in 1514 gestichte Hubertusaltaar te Oirschot werd niet aangegeven.⁶⁷ Ook een enkele oudere stichting ontsnapte aan de aandacht, met name het Sint-Elooismanhuis van Wouter van Oeckel uit 1494.⁶⁸ Daarentegen kreeg het Schildersgasthuis uit 1500⁶⁹ met een aanslag van *f* 227:11:4 (verminderd tot *f* 145:0:11) de volle laag.⁷⁰

De onderschattingen van de verworven inkomsten werden vooral veroorzaakt door een gebrekkig inzicht van de ambtenaren in de feitelijke vermogensgroei, versterkt door het streven van de fiscaal belaagde clerus om zoveel mogelijk belasting te ontduiken.

Kortingen en kwijtscheldingen

Extra korting of algehele kwijtschelding werd verleend in geval van armoede, schade of ongeluk. Allereerst werd er een generale gratie afgekondigd voor de inkomsten van het derde jaar. Vervolgens waren er moderaties tot ongeveer anderhalf en een jaar, terwijl er in enkele gevallen algehele kwijtscheldingen werden verleend. Met de kosten werd rekening gehouden. Het armenblok van de Kerk- en Verwersstraat te 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld deed bij de commissarissen van de amortisatiebede aangifte van de vermogensgroei en kreeg in maart 1516 een definitieve aanslag van *f* 25:4:0, "den commer afgetogen vier pont thien scellingen tot veertich groot Vleems tpont ende in renten ter quytingen staende".⁷¹ Hunnerzijds voerden de aangeslagenen zo veel mogelijk kostenposten op. De secretaris van de norbertijnse abt van Tongerlo, die het acquisietenregister van 1476-1515 opstelde, noteerde op het schutblad als geheugensteuntje: "Oirloghen van Luijdick, Brabant, Ghelre; beeden;

65.J. Warichez, "État bénéficial de la Flandre et du Tournais du temps de Philippe le Bon (1455)", *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXV en XXXVI (1909 en 1910) XXXV, 436-438.

66.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief A 539, f 97, 9 november 1514.

67.Zie noot 92 hierna.

68.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief A 539, f 62, 5 december 1494.

69.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief A 539, f 203, 22 augustus 1500.

70.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f L.

71.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Blok van de Kerk- en Verwersstraat no. 4025, 17 maart 1515 "nae stile van scriven der zelve stad". No. 4026, 9 augustus 1516 (kwitantie). Zonder korting zou de aanslag *f* 44:15:0 hebben bedragen (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XVIII^v).

dachvaerden; teringhen van ruijteren; II commenderijen; brant; brantscatinghen."⁷²

De commissarissen van de amortisatie hielden rekening met de inkomensposities. Zo hoefde de pastoor van Stratum van de *f* 90 aanslag slechts een derde te betalen, omdat hij anders een persoonlijk jaarinkomen zou derven; de rector van de vroegmis te Esch kreeg een korting van *f* 20:14:0 tot *f* 8:9:0, "want hy anders niet en heeft op te leven", en kapelaan Jan die Bruyn te Heesch kreeg een korting van *f* 8:8:0 tot 56 stuivers, "want hy een arm, scamel priester is, niet anders hebbende." Te Schijndel hadden de Geldersen de kerk en de huizen verbrand en waren veel mensen gevangen genomen, maar omdat bovendien Jan van Zochel, de kapelaan van het Barbara-altaar, "miserabel ende zeer arm" was, kreeg hij een volledige kwijtschelding. Voor Henrick van Gorp, rector van twee missen op het Andriesaltaar te Lage Mierde, sprong iemand in: "ende want hy zeer arm is, niet anders hebbende dat dit beneficium mitten laste, aldus heeft een goede vrouwe om goidswille voer desen armen priester betaelt - VIII £."⁷³

De moderatie tot een jaar geschiedde "vermits der armoeden van brande ende oirlogh", maar ook "mits der sterften die geweest is int geheel quartier vanden Bossche." De verwoestende verrichtingen van de Gelderse vijand werden aangehaald als kortingsmotieven bij aanslagen te Asten, Geldrop, Heeswijk, Helmond, Lith ("liggende opten cant vander Masen tegen dlant van Gelre over"), Lithoijen⁷⁴, Maarheeze, Maren, Oss, Schijndel, Someren en Woensel, alsook bij de onderpanden van het Bossche Meelmansgasthuis. Omdat de kerk van Dommelen op de palen van het land van Luik lag, werd de fabriek wegens de daaruit voortvloeiende onveiligheid vrijgesteld⁷⁵, evenals de persoon van Bergeyk, "want die luede aldaer ganselike vanden ruyteren, aldaer in garnisoene liggende, verdorven zyn."⁷⁶

Armoede als gevolg van de lichamelijke conditie, -ouderdom of invaliditeit-, gaf reden tot extra kortingen en ook scholieren zagen hun aanslag verminderd van ongeveer twee tot een jaar, of zelfs helemaal kwijtgescholden. Dat gebeurde Goessen van Mierle, "gaende ter scolen tot Deventher, biddende broot om God", Jan Vrancken, "mendicans, gaende buten ter scoelen, biddende zyn broott", Gerit Huben, "een arm clercksken, gaende ter scoelen tot Colen, mendicans", Frans Leenen, "een arm, jonge scolier, gaende ter scolen, van XIII jaeren oft daer omtrent, ende heeft niet meer te vertheren" (dan zijn beneficium te Maarheeze), en enkele anderen.⁷⁷ Roeloff Michiels te Boxel, "clericus mendicantus" (bedelkierk), kreeg een korting tot een jaar.⁷⁸ De arme mannen van Esch, "die niet half genoch en hebben by te leven", moesten na een

72. Abdijarchief Tongerlo, IV-352.

73. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad en Rentmeester-Generaal 86A, f XXX^v.
Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XXXII^v.

74. In juli 1515 kreeg de heilige-geesttafel van Lithoijen van de aartsdiaken van Kempenland toestemming om een deel van het onroerende bezit af te stoten om de schade door de Gelderse oorlog te kunnen bestrijden (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Zegelkast 78).

75. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, ongef. sub "Faulten".

76. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad en Rentmeester-Generaal 86A, f XLI^v.

77. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad en Rentmeester-Generaal 86A, ff XXX^v, LXII, LXII^v, LXXIII^v.

78. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, ff XXXVIII^v en L.

extra reductie van *f* 7:3:6 toch nog *f* 78 betalen.⁷⁹ Te 's-Hertogenbosch hoefden de "lazarschen menschen" (de leprapatiënten van de Eikendonk) en de arme zinnelozen (het Van Arkel-gesticht) niets te betalen⁸⁰, werd de aanslag van het Groot Ziekengasthuis gemodereerd van *f* 923:7:4 tot *f* 200, maar kregen de "arme bonefantien die om goidswil gaen" (bedelende scholieren) een aanslag over bijna anderhalf jaar inkomensgroei.⁸¹ De overigens niet zo armlastige bedelorde van de minderbroeders te 's-Hertogenbosch hoefde in 1474 de aanslag van *f* 20 niet te betalen, wordt in de rekening van 1516 niet genoemd en werd ook in 1525 vrijgesteld van deelname aan de bede.⁸²

Van het ziekengasthuis is de gefaseerde moderatie bekend. Het kreeg in april 1516 een aanslag van drie jaarlijkse groeivolumes van *f* 313:1:3, waarvan al waren "afgetogen zekere commeren ende lasten." Er moet in tweede instantie nog een bedrag in mindering zijn gebracht, want in de amortisatierekening kwam de oorspronkelijke aanslag van *f* 939:3:9 terecht als *f* 923:7:4. Vervolgens werd "mids den grooten laste vanden zelven gasthuys" de belastingsom gekort tot *f* 300 en een nadere en laatste moderatie leidde tot de uiteindelijke aanslag van *f* 200, welk bedrag in drie termijnen werd betaald en op 20 oktober 1516 gekweten.⁸³ Denkbaar is het, dat de korting voor het ziekenhuis werd ingegeven door dezelfde sociale motieven die in 1469 hadden geleid tot een vrijstelling van de amortisatie.⁸⁴

In het algemeen gold, dat wie min- of onvermogen was de grootste kans had op twee of drie jaar kwijtschelding. Dat was reëel, want er waren erg arme priesters, zoals de blinde, arme, oude kapelaan te Asten en zijn dove, arme collega te Loon op Zand, en erg rijke, zoals kardinaal Willem van Enckevoirt, die in het kohier optreedt als pastoor van vier meierijse parochies.

Van de voorgenomen aanslag van *f* 35.156:3:15, door het gratiejaar al terstond gereduceerd tot *f* 23.504:3:2, is uiteindelijk slechts *f* 14.987:7:12 geïncasseerd.⁸⁵ Na de belastingbetaling vroeg een aantal instellingen om dispensatie voor het verbod op het verwerven van bezittingen.⁸⁶

Zo richtten zich in 1516 de birgittijnen van Koudewater te Rosmalen tot hun hertog. Hun aanslag "vanden nuwen acquesten" was op 5 april 1516 gemodereerd op *f* 550 (42,6% van de oorspronkelijke taxatie) en op 12 augustus daaraanvolgende kregen zij een kwitantie.⁸⁷ Zij lieten de aanslag

79. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XLI^v.

80. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, ff VII, XXX, L, LIII^v.

81. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, f XIX.

82. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24660 en 24663. Van de Laar, "De katholieke restauratie", 195.

83. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Groot Ziekengasthuis 886, 1 april 1516; 20 oktober 1516. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Raad en Rentmeester-Generaal 86A, f II.

84. J.P.A. Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch, 1964) 123-125.

85. Volgens een kroniekschrijver bedroeg de schatting in het hele hertogdom Brabant ongeveer 60.000 philipsgulden. Zie noot 40.

86. A.M. Frenken, *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch, 1956) 186.

87. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, handschriftenverzameling 131-B-26, ff VI^cXLIII en VI^cXLV.

op hun vermogen niet over hun kant gaan. Volgens hen had hertog Filips de Goede hen "hoepe gegeven van zynre wegen, dat hy tselve godtshuys soude doteren van redelycken renten ende goede", maar hij overleed zonder die belofte te hebben ingelost.⁸⁸ Sindsdien waren de paters en zusters "aerme ende onversien gebleven", -en inmiddels honderd in getal plus een aantal lekenarbeiders.⁸⁹ Het honderdtal genoot een jaarinkomen van *f* 800 à *f* 900, "dwelck seer luttel is om zoe veele volcx dair op te onderhouden, aengesien dat sy egeene negotiatie en doen om huer broot te winnen, mar zyn altyt geoccupeert inden dienst Goodts". Om de armortisatie te kunnen betalen hadden zij *f* 33 aan rente-inkomsten moeten kapitaliseren. Bovendien was er de "vede ende oirloge van Gelre, als overmidts den inval van vele ende diverschen luyden van oirloge, ruyteren, pelgrims ende aerme luyden, die tselve goidtshuys dagelycks visiteren." Daarom wilden zij het recht krijgen om zo veel inkomsten te verwerven, dat elke religieus jaarlijks *f* 24 had. Na allerwege advies te hebben ingewonnen stond aartshertog Karel hen toe om een extra inkomen van maximaal *f* 400 te verwerven, waarmee ook de verloren *f* 33 zou zijn goedge maakt. Wel moest voor elke acquisitie de magistraat van Den Bosch toestemming geven. Vooral moest deze ervoor waken dat de vermogensaanwas niet zou voortvloeien uit uiterste-wilsbeschikkingen of giften.⁹⁰

§ 3. DE WAARDE VAN DE GETALLEN

Een bedrag van *f* 35.000 zegt op zich weinig. De wetenschap dat het dagloon van ambachtslieden als kleermakers of timmerlieden enkele stuivers bedroeg geeft al iets meer relief aan het bedrag. Gemeten aan het huidige gemiddelde dagloon zou de belastingaanslag tientallen miljoenen waard zijn geweest. Maar toen verrekenen met thans is vals, alleen al omdat behalve prijzen en lonen ook de consumptiemogelijkheden verschilden en daarmee de bestedingswijzen.

Hierna wordt onderzocht wat de herkomst van de vermogensgroei was, waarbij zal blijken dat de schenking erg belangrijk was. Het aandeel van de groei zal worden gedifferentieerd naar zielzorg, armenzorg en andere geestelijke instellingen. Daarna wordt de waarde van het groeikapitaal omgerekend in basisconsumptiepakketten. Ten slotte wordt geconstateerd dat er tussen verschillende belastingplichtigen een beduidend verschil bestond in kortingen op de aanslag.

De kerk moet in de toenmalige belevingswereld een ingewikkeld samenspel zijn geweest van alle mogelijke en onmogelijke rituelen, die van uiteenlopende betekenis waren voor het zieleheil hier en in het hiernamaals. Nader beschouwd vormde de kerk echter één grote verzameling fundaties of stichtingen. Zo'n stichting, of het nu een godslamp, passiepreek, parochiekerk of universiteit

88. Mariënwater ofwel Koudewater werd gesticht omstreeks 1434 en hertog Filips stierf in 1467.

89. Tien jaar later woonden er volgende de haardtelling 21 paters, 39 nonnen, 7 geprofeste broeders, 9 knechten en 4 dienstmeiden op Koudewater (L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln; Sint-Michielsgestel, (1870-1876) V, 599).

90. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, handschriftenverzameling 131-B-26, f VII^cXLV^v.

was, bestond slechts bij de gratie van de "dos". Een bestaande stichting kon worden verbeterd of vermeerderd, wat niet alleen hoefde te leiden tot een inkomensverbetering van de suppoost (bijvoorbeeld de pastoor), maar ook een lastenverzwaring kon opleveren (zoals een mis per twee weken extra voor een altaarbeneficie). De stichting was het bloedvat van de kerk, de gave het bloed.

Vergelijking van het belastingregister met de pouillés en rescripties van het aartsdiakenaat Kempenland uit 1485, 1510, 1516 en 1524 levert een menigte met "novus", "noviter erectum" of "novum" aangeduide fundaties op, terwijl niet als zodanig benoemde fondsen (altaren, beneficië, officies) veelvuldig het resultaat van een nieuwe stichting blijken te zijn geweest, wat zichtbaar is aan het verschijnen en verdwijnen van patroonheiligen en de verandering van de hoeveelheden verplicht te celebreren missen. In de dorpen zonder kapittels wordt zo de oprichting van 63 nieuwe altaren (en de stichting van de vicarieën van Erp en Stratum) zichtbaar en de fundatie van 35½ of 36½ wekelijkse missen op reeds bestaande altaren (inclusief 8 missen voor de pastoors of hoofdaltaren). De nieuwe altaren werden belast met 157½ à 169½ missen, wat het totaal van herkende nieuw gestichte missen brengt op 193 à 206.

Buiten dit totaal blijven de kapittels, waarvan de aanslagen ongespecificeerd samen met de beneficië, officies, kerkfabrieken en armenzorg in de registers zijn opgenomen. Voor Oirschot geven echter andere bronnen duidelijkheid. Daar waren in 1476-1515 tien stichtingen gemaakt, bestaande uit een officie en tien beneficië, belast met minstens 33 wekelijkse missen.⁹¹ Daarvoor was een jaarinkomen van *f* 91:14:15 9 mijten en 128 mud rogge geschonken. Daarbij kwamen nog 39 jaargetijden met minstens 43 requiemmissen voor meer dan vijftig personen, die jaarlijks *f* 10:15:0 en 2¼ mud rogge opbrachten, ofwel *f* 33:0:10, en een gasthuis met een augmentatie van 7½ mud rogge en *f* 6:10:0 (in totaal *f* 11:7:13).⁹² Over de aard van deze augmentatie, -beleggingen of schenkingen?-, zou onzekerheid kunnen bestaan, ware het niet dat genoegzaam bekend is⁹³ dat er voldoende gasthuisstichtingen zijn geweest om daarmee de augmentatie te kunnen verantwoorden. Van de getaxeerde jaargroei van *f* 366:13:5 komt dan navolgensbaar meer dan 80% voor rekening van schenkingen. Dat percentage moet hoger zijn geweest, omdat ook een deel van de vermogensgroei van de heilige-geesttafel en kerkfabriek uit schenkingen zal zijn voortgevloeid.

Van de acquisities van de abdij van Tongerlo is een registertje bewaard gebleven, waaruit blijkt dat de belastingaanslag werd geheven over het saldo van de verwervingen, dus na aftrek van afgestoten bezittingen. De abdij trok zodoende van het totaal van de aanwinsten van 1859:16:12:17 mijten rijns gulden een totaal van *f* 1.761:19:0:1 oord af voor de verkopen en uitgaven,

91 .J. Lijten, "Het ontstaan der schuttersgilden op het platteland van Noord-Brabant", *Campinia*, XXII (1992) 125-131.

92. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Kapittel van Oirschot 196. Voor het niet in dit document genoemde, in 1514 gestichte beneficie van de Twaalf Apostelen en Sint Hubertus (Frenken, *Documenten betreffende de kapittels*, 191), belast met twee wekelijkse missen, is geen stichtingskapitaal bekend. Ik heb de gemiddelde stichtingssom van de Oirschotse missen genomen, maar de totale gifte moet groter zijn geweest, aangezien het de stichting betrof van een nieuw altaar.

93. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom*, V, 373.

zodat er een zuivere inkomensaanwas resteerde van $f\ 97:17\frac{1}{2}:0:17$ mijten.⁹⁴ In de rekening zelf zijn op sommige plaatsen de acquisities direct weggestreept tegen de verkopen, zoals land te Mierlo, verkocht voor land te Broekhoven onder Tilburg, en een erfpacht van 2 mud rogge te Cromvoirt, verkocht voor een even grote pacht te Tongerlo.⁹⁵

Het Tongerloose registertje geeft enig inzicht in de herkomst van de vermogensaanwas als kindsdeel van ingetreden geestelijken, bij successie en bij testament, maar meestal wordt als verwervingsmodus het onspecifieke "vercregen" genoemd. Uit de beschreven verkrijgbrieven van het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch in de periode 1476-1500 blijkt dat er land werd verworven in verschillende dorpen, met name te Moergestel; daar werd het hoevenbezit uitgebreid en lijkt dus een actief acquisitiebeleid te zijn gevoerd. Hoeveel van de overdrachten van onroerend bezit om niet waren, dus geschonken, blijkt niet uit genoemde verkrijgbrieven. Wel nam tegen 1500 het aantal testamentaire beschikkingen aanmerkelijk toe.⁹⁶

Uitgedrukt in reële waarde (rogge) groeide het vermogen van het Bossche Geefhuis in de tweede helft van de vijftiende eeuw met 9% en in de eerste helft van de zestiende (vooral na 1530) met 33%⁹⁷, terwijl er in 1476-1516 veertien hoeven werden verworven.⁹⁸

De vermogensaanwas van de geestelijke goederen was het gevolg van enerzijds het rentmeesterschap over de bestaande fundaties en anderzijds van nieuwe schenkingen. Het verschil tussen grote stichtingen als het ziekengasthuis, de kloosters en het Geefhuis en anderzijds kleine als altaren en de kerkfabrieken en heilige-geesttafels op het platteland was groot: kleine instellingen consumeerden, grote consumeerden en investeerden. Schenkingen vormden voor de kleine instellingen (nagenoeg) de enige augmentatiebron, terwijl de grote ook in staat waren de waarde van hun bezit te vermeerderen door beleggingen.

Verskil tussen stad en platteland

Van de door de taxateurs berekende jaarlijkse inkomensaanwas in stad en meierij van $f\ 11.752:1:5$ kwam een bedrag van $f\ 4.652:17:5$ voor rekening van de kloosters (tabel 3), dat is bijna 40%. Alleen al de Bossche kloosters waren goed voor een jaarlijkse groei van $f\ 2.948:11:0$. Nog groter is het contrast tussen de stad Den Bosch en de meierij als de totale inkomstenstijgingen in de dode hand worden vergeleken: tegenover de Bossche jaarlijkse vermogensaanwas (tabel 4) van

94. Abdijarchief Tongerlo, II-305, dl. I, ff VIII en XII.

95. Abdijarchief Tongerlo, II-305, dl. I, ff II en IIIv.

96. H.J.M. van Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* (3 dln.; z.pl., 1963) I, 389 e.v.

97. A.C.M. Kappelhof, "Het Bossche Geefhuis. Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810", *Varia Historica Brabantica*, X (1981) 19.

98. A.C.M. Kappelhof, "De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, I (1984) 134.

Fout!

staat de meierijsse van *f* 5.741:1:3.

Op de dorpen van de meierij toonden de kloosters een relatief grote vermogensgroei, maar bleven de kapittels ver achter bij het Bossche zustercollege (zie tabellen 3 en 4 op pp. en): Boxtel had een jaargroei van *f* 71:1:8, Hilvarenbeek een van *f* 20:6:2, Oirschot *f* 366:13:5, Sint-Oedenrode *f* 130 en Eindhoven slechts *f* 5:8:7.⁹⁹ De stijging op de dorpen (en de kleine stadjes) van de meierij kan worden gedifferentieerd in:

• kloosters	<i>f</i> 1704:16: 5
• kapittels ¹⁰⁰	<i>f</i> 593:19: 2
• overigen	<i>f</i> 3442: 5:12

Het restbedrag was samengesteld uit de inkomensgroei van de kerkfabrieken, de armenzorg en de geestelijke ambten en fundaties:

• heilige-geesttafels	<i>f</i> 761:14:10
• gasthuizen ¹⁰¹	<i>f</i> 118: 2: 5
• kerkfabrieken ¹⁰²	<i>f</i> 311:12: 4
• zielzorg	<i>f</i> 284: 8: 8
• overigen	<i>f</i> 1966: 8: 1

Dat wil zeggen dat op de dorpen en in de kleine steden 15,3% van de vermogensaanwas aan de armen toekwam.

Niet minder dan negenenveertig broederschappen¹⁰³, de meeste op het platteland, telt het belastingkohier. Drunen herbergde er vier, Eindhoven vijf. Er zullen enkele schuttersgilden onder hebben geressorteed¹⁰⁴ en een paar

99. In de kapittels van Den Bosch en Sint-Oedenrode zijn de corpora van kapelaans en beneficianten begrepen, in Boxtel ook de broederschappen, in Oirschot daarenboven nog de kerkfabriek en de heilige-geesttafel en alle geestelijke goederen in de parochie Best. Zie voor de aanslag te Eindhoven J.Th.M. Melssen, "Taxatie van de geestelijke goederen in Eindhoven in 1516", *Mededelingen- en contactblad van de Heemkundige Studiekring 'Kempenland'*, nrs. 52, 53, 54 (1977).

100. Inclusief het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Aken, dat het patronaatsrecht voor het personaatschap en de tienden van Budel bezat.

101. Te Esch, Hilvarenbeek, Lierop, Sint-Oedenrode, Oisterwijk en Waalwijk.

102. Niet overal in de amortisatierekening kan duidelijk worden onderscheiden of het op naam van de vicarie of het personaatschap gestelde bedrag niet de kerkfabriek betrof. Hetzelfde geldt voor een aantal posten betreffende kapellen, die veeleer de fabriek dan de kapelanie, een beneficie of een officie betroffen. Bij de samenstelling van dit bedrag heb ik mij strikt gehouden aan de vermelding van een fabriek.

103. Vijf dekens, namelijk te Budel, Hapert, Heeze en Loon op Zand, werden aangeslagen. Zij kunnen zowel patroons, provisoren of collators van altaren als dekens van broederschappen zijn geweest. Te Budel werden bijvoorbeeld de rector en de dekens van het Sint-Jacobsaltaar afzonderlijk aangeslagen.

104. Zo was het Sint-Antoniushuis te Vught, dat was aangeslagen op *f* 9:9:0 (drie jaar) en werd gemodereerd op *f* 3:10:0, identiek aan het

beroepsverenigingen, zoals de Sint-Crispijnsbroederschap van de leerbewerkers te Tilburg. Maria scoort het hoogste met veertien broederschappen, maar ook met vierendertig begunstigde altaren, -op afstand gevolgd door altaren van het Heilig Kruis (veertien), Sint Antonius (tien), Barbara (negen) en Anna (zes en nog een Joseph- en Anna-altaar).

Bestedingsmogelijkheden van de vermogensgroei

De waarde van de vermogensgroei kan worden uitgedrukt in termen van bestedingsmogelijkheden. Hoe had de gemiddelde inwoner van stad en meierij het bedrag kunnen spenderen?

In de amortisatierekening worden 3 mud rogge gerekend tegen een marktprijs van f 1:14:0 per mud en 27 mud tegen f 1:10:0. Zoals in § 2 is becijferd, werd in de jaren 1476-1515 een kapitaal van f 5.880 aan het geestelijke vermogen toegevoegd. Om bij benadering de waarde van dit bedrag te meten aan het consumptiepatroon van de meierijenaars en Bosschenaars reken ik het om in het belangrijkste voedingsmiddel: rogge. Als de mudprijs van rogge wordt gesteld op f 1:10:6, groeide in 1476-1515 het geestelijke vermogen per jaar met

Fout! Een Bossche mud bevatte 300,391 liter ad 0,7 kilo en een kilo rogge is goed voor 3200 kilocalorieën. Een typegezin consumeerde per dag 10.700 kilocalorieën. Zo'n gezin had dus per jaar 1988 liter rogge nodig, dat is 6,6180411 mud Bossche maat. Natuurlijk aten de mensen niet alleen rogge. Scholliers berekende als dagelijks doorsnee-voedselpakket van Antwerpse arbeidersgezinnen:¹⁰⁵

• 6 pond roggebrood	7416 kcal
• 1 pond bruin brood	1231 kcal
• 1 pond erwten	1662 kcal
• ½ liter melk	345 kcal
<hr/>	
• totaal	10654 kcal

Op basis van deze gegevens kan worden berekend, dat met de toegevoegde kapitaalwaarde van f 5.880

Fout!

een jaar lang geheel, zij het eenzijdig, alleen met rogge, konden worden gevoed. Aangezien de meeste armlastigen niet in hun hele levensonderhoud werden voorzien, zoals in de gasthuizen, maar doorgaans enige aanvullende

schuttersgilde van Sint Sebastiaan en Sint Antonius, dat in 1489 statuten had ontvangen (Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Kommanderij Vught, inv. 428).

105.E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 171. Vergelijk Blockmans en Prevenier, "Armoede in de Nederlanden", 502, 503, en zie ook de schattingen van de graanconsumptie bij C. Vandenbroeke, "Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw", *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXII (1967) 57-59.

bijstand ontvingen, zou een veelvoud van 667 arme gezinnen steun hebben kunnen trekken van de geestelijke-vermogensgroei. De heilige-geesttafel van Den Bosch deelde bijvoorbeeld in 1526 aan vijfhonderdvijftig armen 120.681 liter graan uit ofwel 511 gram brood per persoon per dag¹⁰⁶, een fractie van de reële behoefte.

De telling van 1526 wees uit dat 2757 haarden op de dorpen armlastig waren, dat is 17% van de hele plattelandsbevolking.¹⁰⁷ Van deze armen had bijna een kwart volledig en een groter deel gedeeltelijk kunnen worden gevoed uit de geestelijke-vermogensgroei.

Toch kwam een deel van hen aan hun trekken, aangezien in 1476-1515 het vermogen van de armenfondsen een aanslag van *f* 6.200:12:15 opleverde, dat is **Fout!** 4 aan jaarinkomen ofwel *f* 1.033:8:13 aan jaarlijks toegenomen kapitaal. Hiermee konden een jaar lang

Fout!

worden gevoed. Zodoende ontvingen de armen 17,6% van de totale vermogensgroeimassa. In Den Bosch lag dit percentage hoger: 19,8%-, terwijl het in de meierij 15,3% bedroeg. Daarbij moet worden overwogen dat plattelanders in zekere mate konden profiteren van de hoofdstedelijke gasthuizen.

Overigens kan niet altijd worden onderscheiden welk vermogensbestanddeel een louter sociale bestemming had en welk een kerkelijke. In 1511 verbond Catharina van den Staeck aan haar jaargetijde bij de predikheren een jaarlijkse distributie van een "schoen broet van enen negenmenneken" aan maximaal vijfhonderd armen, maar deze liefdadige stichting moet zijn geïntegreerd in de totale aanslag op het betreffende klooster.¹⁰⁸ Aan de andere kant was aan het Groot Ziekengasthuis een kleine parochiekerk verbonden.

Aangezien het belangrijkste bestanddeel van de vermogensaanwas voortspoot uit schenkingen, zeggen de voorgaande cijfers iets over de voorkeur voor devotie of naastenliefde, immers twee voertuigen voor de reis naar de eeuwige zaligheid. Met enig voorbehoud, -grote geestelijke instellingen waren economisch autonoom en daardoor minder afhankelijk van giften-, kan worden gesteld dat de meeste schenkers in de devote weg de rechtste en de kortste zagen.

Kortingspolitiek

In de gegeven kortingen valt een onderscheid op tussen enerzijds stad en meierij en anderzijds sociale voorzieningen en clerus.

*Tabel 1. Kortingspercentages*¹⁰⁹

106. Blockmans en Prevenier, "Armoede in de Nederlanden", 526.

107. J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XVIe-XVe siècle)* (Bruxelles, 1912).

108. Van de Laar, "De katholieke restauratie", 190.

109. Exclusief het gratiejaar ofwel 33,3%.

De meeste kortingspercentages lopen weinig uiteen. Zielzorgers en religieuze verenigingen kregen de minste gratie. Alleen de becijfering van de bijdragen van de plattelands- en de stedelijke armen resulteert in een significant verschil. Differentiatie van de diverse bijstandsfondsen van 's-Hertogenbosch levert echter een extra korting op van 26,2% voor de grootste instelling, de heilige-geesttafel, gevolgd door het Groot Ziekengasthuis, dat 45,0% minder hoefde te betalen. De overige armen werden even stiefmoederlijk met gratie bedeed als hun lotgenoten op de dorpen.

Aartshertog Karel had in januari 1516 duidelijk gemaakt, dat er wat hem betrof geen verschil bestond tussen de verwervingen van de armenfondsen en van de overige geestelijke instellingen. Alleen al de heilige-geesttafels hadden naar hem was ter ore gekomen een jaarlijkse groei van *f* 9.000 tot *f* 10.000 aan rente-inkomsten en die versmaadde hij niet.¹¹⁰ Blijkbaar hebben de (grote) stedelijke sociale voorzieningen meer succes gehad bij de matigende beïnvloeding van de definitieve aanslagen.

Ook blijken er tussen de verschillende kwartieren van de meierij opmerkelijke kortingsverschillen te zijn. De kwartieren Peelland en Maasland kregen boven het generale gratiejaar ongeveer twee maal zo veel korting als de kwartieren van Oisterwijk en Kempenland.

Eind 1515 had raadsheer Leonaert Cottereau, die vaker met Bossche zaken werd belast¹¹¹, samen met de schout van Den Bosch een inspectietocht gemaakt door de meierij om de gevolgen van de Gelderse oorlogen op te nemen. Met name bezocht hij de zwaarst getroffen kwartieren Peelland en Maasland. Hij zag veel verbrande huizen en een verarmde bevolking. Velen moesten zich uit de Gelderse gevangenschap loskopen en intussen bleven de soldaten ongestraft stelen en mishandelen, zonder dat de hoofdstad bescherming gaf. De geruïneerde huizen werden weliswaar weer opgebouwd, maar daarvoor staken de mensen zich diep in de schulden, terwijl hun bezittingen al vanouds zwaar met renten en cijnzen waren belast. De nieuwbouw was niet om aan te zien, "ende zijn anders niet dan gevlochten thuynen met stile in die erde gesloten ende met leeme beslagen als zeere onnoesele coystallen oft verckenscoten derlijck omme zien." Wie het zich enigszins kon veroorloven, was uitgeweken naar veiliger oorden. Van de achterblijvers leek volgens Cottereau het merendeel aangewezen te zijn op aalmoezen en de heilige-geesttafels. Hij adviseerde om gedurende tien jaar Maas- en Peelland te ontheffen van de helft van de beden en de beide andere kwartieren van eenderde.¹¹²

Het moet aan Cottereau te danken zijn geweest, dat de heilige-geesttafels van Maasland en Peelland meer kortingen kregen bij de amortisatiebelasting. De haarden in die kwartieren hadden immers gemiddeld vijf tot zes maal zo veel materiële schade geleden in de oorlog.¹¹³ Bovendien zullen dank zij de

110.Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, II, 131.

111 .A.J.M. Kerckhoffs-de Hey, *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531* (2 dln; Amsterdam, 1980) 52, 53.

112 .H.N. Ouwerling, "Verslag over den toestand in de meierij in 1515", *Taxandria*, XXIX (1922) 25-32.

113.Cottereau gaf als schadecijfers *f* 123.021 voor Maasland, *f* 303.978:13:0 voor Peelland, *f* 40.250 voor Kempenland en *f* 42.600 voor het kwartier van Oisterwijk (Ouwerling, "Verslag over den toestand in de meierij", 29, 30). Voor de berekening van de gemiddelde schade per haardstede heb ik de haardentelling uit 1526 gebruikt (zie noot 107).

raadsheer de kloosters van Hooidonk en Binderen, die volgens zijn verslag meer dan *f* 1.280 en *f* 5.000 oorlogsschade hadden geleden, geheel buiten de aanslag zijn gebleven.

114

Tabel 2. Kortingsverschillen bij de heilige-geesttafels in 1516

Rest de vraag waarom de heilige-geesttafel in de stad Den Bosch een extra korting kreeg van 26,2%, hoger dan het zwaarst beschadigde kwartier. Door hun grotere juridische *know how* en economische macht kunnen de stedelijke liefdadigheidsinstellingen tot meer politieke pressie in staat zijn geweest dan de kleine stichtingen en heilige-geesttafels op het platteland, maar dat verklaart het verschil niet afdoende. De doorslag gaf, dat de gezonde, arbeidsbekwame, maar werkloze stadsarmen een potentiële bedreiging vormden voor de openbare orde in de grote steden van Brabant, waarin het aantal armen tussen 1480 en 1526 steeg van 14 tot 19%.¹¹⁵ Het sociaal-politieke klimaat in de stad stond bovendien onder druk van de grote toevloed van plattelandsarmen.¹¹⁶

De armenzorg in de stad 's-Hertogenbosch diende op de eerste plaats ter handhaving van de sociale vrede.¹¹⁷ Dat heeft de Bossche heilige-geesttafel ruimere remissies opgeleverd dan de zusterinstellingen ten platten lande.

Een vergelijking met de amortisatieheffing uit 1474 is maar gedeeltelijk mogelijk, omdat toen een groot deel van de clerus werd ontzien. Voor de dorpen en de kleine steden kan de omslag als volgt worden gedifferentieerd:¹¹⁸

114. Ook binnen de kwartieren waren de taxatieverschillen groot. Zo kreeg de heilige-geesttafel van Erp geen enkele extra korting. Met 254 haarden bedroeg de geschatte oorlogsschade van *f* 2.000 dan ook slechts gemiddeld *f* 7:17:8 per haard (Streekarchief Veghel, Oud administratief archief Erp 1077, no. 53, taxatie door de commissarissen de dato 1 april 1516 na Pasen en kwitantie van Victor van der Moelen de dato 18 augustus 1516. Ouwering, "Verslag over den toestand in de meierij", 30).

115. C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen, 1980) 95, 97. Vgl. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 120-122.

116. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, "Sociale spanningen en overheidsbeleid. Bestrijding der bedelarij in het noorden van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw", *Varia Historica Brabantica*, I (1962) 152, 154-156, 158.

117. Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 100 e.v.

118. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24660. Voor Gemonde, Berghem, Middelbeers, Lieshout, Gerwen, Heeze, Leende, Bakel, Schijndel, Beek bij Aarle en Deurne zijn gezamenlijke totalen van de kerkfabriek en de heilige-geesttafel opgegeven. Bij de berekening heb ik voor deze parochies de verhouding 73%-27% tussen heilige-geesttafel en kerkfabriek gehanteerd, zoals die gemiddeld voor de andere plaatsen gold.

• heilige-geesttafels	<i>f</i> 842:14: 8
• kerkfabrieken ¹¹⁹	<i>f</i> 309: 4: 5
• kloosters en broederschappen ¹²⁰	<i>f</i> 105:16: 0
• totaal	<i>f</i> 257:14:13

Met een belastingaandeel van 67% in de repartitie werden de plattelandsarmen in 1474 verhoudingsgewijs wel heel zwaar aangeslagen. Daarentegen behoefden binnen de stad 's-Hertogenbosch de armen slechts 7,7% op te brengen: de heilige-geesttafel *f* 160, het Groot Ziekengasthuis *f* 28 en de melaatsen *f* 24. Alle overige gasthuizen en de negen armenblokken bleven buiten schot.

§ 4. BESLUIT

Doordat de totale omvang van het geestelijke vermogen in 1516 en de relatieve vermogensstijging van de geestelijke stichtingen in 1476-1515 onbekend blijven, kunnen veel conclusies niet worden getrokken. De geestelijke subsidies aan Karel V uit de jaren dertig en veertig¹²¹ gingen uit van de jaarlijkse inkomsten, maar omdat de sociale fondsen vrijgesteld waren en bovendien de kerkfabrieken, kosterijen en veel altaren in de kohieren ontbreken, is vergelijking met 1516 niet productief (zie voor de kloosters tabel 3 op p.). Uit de belastingregisters van deze subsidies kan overigens worden berekend dat de aangeslagen geestelijke goederen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch in 1533 *f* 144.867:15:3 opbrachten.

Specificatie van de vermogensgroei in dotaties en beleggingen, maar ook de identificatie van de schenkers uit 1476-1515 blijven noodgedwongen achterwege. Niet kan worden vastgesteld hoe hoog de bijdragen waren van de onderscheiden sociale groeperingen. Buiten beschouwing blijven de acquisities van instellingen buiten de regio, zodat het schenkingsgedrag van de meierijenaars niet helemaal uit de verf komt. Menigeen die zijn einde voelde naderen schonk bijvoorbeeld enkele stuivers aan de kerkfabriek van de Sint-Lambert te Luik "voir d'onrechtveerdich goet dat zij onwettelyck besitten mogen". En wie een zoon of dochter had op een begijnhof of in een klooster buiten de meierij, zou allicht deze instelling begiftigen met een schenking of een legaat.

Het valt op, dat de gevers zich meer zorgen maakten over het eeuwige dan het tijdelijke. Verreweg het meeste geld werd bestemd voor liturgie en gebed en slechts een gering aandeel diende voor het lenigen van maatschappelijke noden, wat toch ook een grote christelijke deugd was en waarmee wel een aflat te verdienen viel. Dit primaat van de zorg voor de eigen ziel liet de

119. Inclusief de kapellen van Den Dungen, Belveren onder Haaren, Heeze, Oostelbeers en Maarheeze.

120. Binderen, de zusters van Boxtel en van Dommelen, de abdijen van Berne en Echternach, Mariënwater (de abt van Echternach is in de rekening opgevoerd in het kwartier van Kempenland). Zeven broederschappen te Eindhoven, Oisterwijk, Eerschot, Geldrop en Blaarthem.

121 .Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 15740, 1542 en 1543. Rekenkamer 15743, 1546. De aanslagen zijn gebaseerd op een kohier uit 1533.

misstanden onder de clerus onverlet. Over de zedelijke kwaliteit van het personeel had de schenker immers geen zeggenschap. Het verlangen van de gelovigen naar eeuwige zaligheid waarborgde de voortgang van de geldstroom naar geestelijke stichtingen, die meestal voor de daarin fungerende geestelijken een persoonlijke inkomensvoortgang betekende.

Missen, jaargetijden en altaren werden gesticht om een betere toegang te krijgen tot de hemel. Een integrale stichting als een altaar lag lang niet binnen ieders bereik. Het waren de meer vermogenden die zorgden voor het leeuwendeel van de vermogensaanwas van de geestelijke fondsen. Doordat veel van de fundaties 'juris patronatus laicalis' waren, konden zowel het personeelsbeleid (aanstelling van de celebrant) als de inkomsten uit het gedoteerde vermogen binnen de familie blijven: de patroon droeg dan een bloedverwant voor als kapelaan. Als contraprestatie kon door de armere wel een jaarlijkse requiemmis op een uitgekozen altaar worden bedongen; dat was met een kostprijs van ongeveer $f 1:10:0$ betaalbaar.

Een mis op een nieuw altaar kostte gemiddeld $f 82:14:5$ à $f 89:6:0$, een mis op een bestaand altaar slechts $f 75:11:4$. Het nieuwe altaar vergde een gemiddeld stichtingskapitaal van $f 209:3:13$. Het prijsverschil tussen de verschillende missen kan worden verklaard uit de eenmalige aanloopkosten, met name leges voor de goedkeuring en registratie door de kerkelijke bureaucratie en het timmeren en optuigen van een altaar.¹²²

De hoeveelheid geestelijke broederschappen die door de taxateurs werden bezocht, vijfenveertig in getal, en de voorkeur voor bepaalde heiligen vormen aanwijzingen voor modeverschijnselen binnen een florerende volksdevotie.

De belastingheffers traden 'scherpelijk' op, maar wilden niet het onderste uit de kan. Eerst werd een algemene gratie afgekondigd en werd de rentevoet gesteld op de bescheiden penningen vierentwintig en vijfentwintig. Daarna waren verdere kortingen mogelijk. Achteraf gezien was de heffing van 1515 een gewinningsoefening aan de relativering van de fiscale privileges van de clerus. Met de aanslag van 1474 was de spits afgebeten. Tot dan was het amortisatierecht nauwelijks gehanteerd, zodat verzet voor de hand lag. Het werd gebroken met het compromis van een afkoopsom. De aanslag van 1516 ging een stap verder, omdat ook altaren, beneficiés, officies en jaargetijden in de belastingen werden betrokken. Uit de amortisatierekening van dat jaar doemt een beeld op van eindeloos gemarchandeer. De clerus gaf zich niet zonder slag of stoot gewonnen.

Terwijl de amortisatieheffing werd geïnd, bleven de kapittelheren weigeren hun handel in accijnsvrije sterke drank aan banden te leggen.¹²³ Mr. Leonaert Cottereau (Coutereau), belast met de heffing, behandelde ook deze

122. Een ander verschil kenden de beneficiant en de officiant. De kerkmeesters van de Bossche Sint-Jan lesten in 1497-1513 verschillende missen aan de fraters van het Sint-Jorishuis voor 17 penningen per viering ofwel $f 2:16:0$ per jaar. Gekapitaliseerd tegen de penning 20 was zo'n verhuurde of uitbestede mis $f 56$ waard (M.A. Nauwelaerts, "Inventaris van de stukken betreffende het Fraterhuis St. Gregorius te 's-Hertogenbosch, berustende in het oud archief van de St. Jan Evangelist aldaar", *Bossche Bijdragen*, XXIII (1956-1957) 239-242).

123. Van Zuijlen, *Inventaris der archieven*, I, 307, 308, 311, 312, 315, 316, 325, 326, 330.

accijnskwestie.¹²⁴ In 1516 stond koning Karel honderdtachtig aam accijnsvrije wijn aan de heren toe, in 1517 verhoogde hij dit quorum met twintig aam, terwijl ook twaalfhonderd aam bier onbelast mocht blijven¹²⁵, maar nog een jaar later grepen de nog immer ontevreden kanunniken zelfs naar geweld om hun voorrechten te verdedigen. Nu pas kwam er een compromis, nadat er in hun huizen soldaten waren gelegerd, die zich op feestelijke en gewelddadige wijze tegoed deden aan de provisie van eten en drank. En in 1525 braken verstoorde Bosschenaars de kloosters van de kartuizers en wilhelmieten open om daar met rente te nemen wat tot hun nadeel de kloosterlingen aan de keizer weigerden.

Sociale onlusten als deze vonden in die periode in veel Europese steden plaats¹²⁶ en de Brabantse overheden lijken er rekening mee te hebben gehouden door andere fiscale criteria aan te leggen voor de agrarische armen dan voor hun sociaal en politiek zo veel explosievere lotgenoten in de grote stad.

Het van de geestelijkheid afgedwongen fiscale gewenningsproces was intussen niet meer omkeerbaar, ook al lijkt de amortisatie van 1516 een van de factoren te zijn geweest die heeft geleid tot enige verarming van de geestelijkheid, af te leiden uit het groeiende absentisme.¹²⁷ Ondanks het verzet¹²⁸ werd met de beden van 1533, 1542 en later ten slotte een zekere routine bereikt in de belastingheffing op geestelijk inkomen en bezit. In 1542 sloten Karel V en de bisschop van Luik een concordaat, waarin de laatste de wetgeving op de dode hand erkende, zij het slechts als voorlopige voorziening.¹²⁹

De verscherpte uitvoering van de dodehandswetgeving vormde een onderdeel van de versterking en centralisatie van het staatsgezag, -een proces dat in heel West-Europa gaande was. Ook de geestelijkheid werd daaraan onderworpen: niet alleen door beperking van de vermogensaanwas, amortisaties en terugdringen van de fiscale privileges, maar ook doordat de landsheer benoemingsrecht van prelaten kreeg, doordat hem tienden en heffingen werden toegestaan en doordat de competentie van de kerkelijke rechtbanken ten gunste van de wereldlijke werd gelimiteerd.¹³⁰

De wereldlijke overheid was in dit proces allerm minst antiklerikaal. Maar het volk, met al zijn vroomheid, had ook andere belangen.

124. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud archief B 25, kapittel 21 (stadsrekening 1515-1516).

125. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 706bis, 27 juli 1516 en 1 april 1517. A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn, J.G.M. Sanders en G.A.M. van Synghel (uitg.), *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* ('s-Hertogenbosch, 1997) 341.

126. Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 103, 104.

127. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 279.

128. Voor Vlaanderen: Maddens, *De beden in het graafschap Vlaanderen*, 271.

129. Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*, 50, 51.

130. Van Uytven, "Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant", I, 169 en passim.

Bij Oirschot ('80%) voegen: geloste renten moesten worden herbelegd.

Illustraties: Boerenoorlog